

KIRYŁ ALEKSANDROWICZ KOCZEGAROW

Instytut Słowianoznawstwa
Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa

CAR PIOTR I A KRÓL AUGUST II. NOWA ROZPRAWA
O STOSUNKACH POLSKO-ROSYJSKICH
U SCHYŁKU XVII I NA POCZĄTKU XVIII W.

(Jacek Burdowicz-Nowicki, *Piotr I, August II i Rzeczpospolita. 1697-1706*,
Kraków 2010, Wydawnictwo ARCANA, ss. 768)

Badania stosunków rosyjsko-polskich miały i mają duże znaczenie dla historyków obydwu krajów, przynajmniej od czasu ukształtowania się w nich naukowej historiografii. Godnym uwagi etapem w tym procesie stała się nowa książka polskiego badacza Jacka Burdowicza-Nowickiego. Praca obejmuje ważny okres w historii obu państw: od początku unii polsko-saskiej i zawarcia sojuszu rosyjskiego cara Piotra I i króla polskiego oraz elektora saskiego Augusta II do pokoju w Alttranstädt – ważnego etapu wojny północnej, oznaczającego abdykację Augusta II z polskiego tronu i czasowe zerwanie sojuszniczych stosunków z Rosją.

Pomimo że rosyjsko-polskie stosunki tego okresu ze względu na całkowicie zrozumiałe przyczyny zawsze przyciągały uwagę historyków, problematyce tej poświęcono niezbyt wiele prac. Na szczególne wspomnienie zasługują badania dwóch autorów. Przede wszystkim doktorat (*кандидатская диссертация*) znanego radzieckiego sławisty Władimira Dorofiejewicza Koroluka (Vladimir Dorofevič Korolúk), który został opublikowany w formie artykułu¹ i serii szkiców wydanych przez Instytut Słowianoznawstwa². Po wtóre są to prace Andrzeja Sulimy Kamińskiego, polskiego historyka, który wyemigrował na Zachód. W wymiarze

¹ В. Д. Королук, *Свидание в Биржах и первые переговоры о польско-русском союзе*, „Вопросы истории” 1948, 4.

² Idem, *Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия*, „Ученые записки Института славяноведения” (dalej: УЗИС) 1951, 3; idem, *Речь Посполитая и подготовка Северной войны*, УЗИС 1951, 4; idem, *Речь Посполитая и начало Северной войны*, УЗИС 1952, 5; idem, *Начало шведской агрессии против Речи Посполитой в ходе Северной войны (1701-1702 гг.)*, УЗИС 1952, 6; idem, *Русская дипломатия и подготовка вступления Речи Посполитой в Северную войну*, УЗИС 1953, 7; idem, *Вступление Речи Посполитой в Северную войну*, УЗИС 1954, 10.

chronologicznym prace te pokrywają się częściowo z recenzowaną książką³. Oceny i wnioski obu badaczy niepozbawione są tendencyjności, która uwarunkowana była politycznymi oraz społecznymi zjawiskami epoki.

J. Burdowiczowi-Nowickiemu udało się w sposób istotny posunąć naprzód badania omawianej tematyki, nie tylko poprzez weryfikację i uzupełnienie licznych ocen i faktów przedstawionych przez jego poprzedników, lecz także przez sformułowanie naukowej koncepcji wyróżniającej się nowatorstwem i klarownością.

Główny cel badawczy stanowiło „odtworzenie rosyjskiej koncepcji polityki wobec Rzeczypospolitej, spojrzenie na sprawy polskie z carskiej, przede wszystkim, perspektywy” (s. 14). Właśnie w związku z tym Autor deklaruje zamiar rozpatrzenia pytań, które dotyczą charakteru polityki Augusta II w stosunku do Rosji. Co się tyczy trzeciej składowej wymienionej w tytule, a więc Rzeczypospolitej, to w tym przypadku J. Burdowicz-Nowicki konstatuje, że przebadanie stosunku Rzeczypospolitej, a dokładniej „konstituujących ją grup i jednostek do Rosji [— —] tworzy kolosalny kompleks problemów” (w szczególności stosunek społeczeństwa szlacheckiego do sojuszu z Rosją lub Szwecją, a także do idei zachowania neutralności Rzeczypospolitej w wojnie północnej), który wymaga osobnego zgłębienia. W związku z tym w recenzowanej pracy Autor nadmienia jedynie o zamiarze przeprowadzenia wstępnych badań tego problemu, które prowadzą się do zakreślenia pewnych ogólnych ram, wyznaczanych przez politykę absolutnych władców — Piotra I i Karola XII.

W taki sposób spośród trzech podmiotów wprowadzonych do tytułu książki pierwszorzędne znaczenie przynależy carowi, którego polityka jest punktem odniesienia przy rozpatrywaniu działań Augusta, a Rzeczpospolita w konsekwencji występuje w pracy nie jako podmiot, ale przedmiot polityki cara i króla. Rzeczywiście na samym początku Autor konstatuje, że początek „epoki saskiej” charakteryzował się „raptownym upadkiem znaczenia Rzeczypospolitej w polityce międzynarodowej” (s. 11).

To z góry przesądziło o rozpatrywaniu wybranych tematów z określonej perspektywy. W ramach rekonstrukcji koncepcji rosyjskiej polityki w stosunku do szlacheckiej republiki i jej praktycznej realizacji J. Burdowicz-Nowicki skupia się przede wszystkim na relacjach Piotra i Augusta, związanych z nimi pytaniami co do militarnej współpracy i polityki zagranicznej obydwu monarchów. Takie podejście nie do końca odpowiada zadeklarowanemu głównemu celowi badań, albowiem dotyczy w pierwszej kolejności tych kierunków polskiej polityki Rosji, które łączyły się z osobą i działalnością Augusta II.

W efekcie w recenzowanej monografii nie podjęto systematycznych badań (a jedynie skonstatowano, opierając się na literaturze przedmiotu) nad problemem wprowadzenia władzy rosyjskiej na Ukrainie Prawobrzeżnej w 1704 r. Przy

³ A. Kamiński, *Konfederacja Sandomierska wobec Rosji w okresie poaltransztadzkiem, 1706–1709*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; idem, *Początki antyszwedzkiego sojuszu. Ze stosunków polsko-rosyjskich 1704–1706*, PH 60, 1969, 2, s. 291–311; idem, *Republic vs. Autocracy. Poland-Lithuania and Russia 1686–1697*, Cambridge, Mass. 1993 i inne.

spojrzeniu na wydarzenia lat 1704–1706 Autor poświęca niewiele uwagi polityce Moskwy w stosunku do litewskich republikantów, magnatów koronnych i Rzeczypospolitej w całości. Te tematy, podporządkowane rozpatrywaniu wzajemnych stosunków na linii Piotr–August, poza rzadkimi wyjątkami, poruszane są epizodycznie lub ogólnikowo na podstawie prac poprzedników. A przecież właśnie z tymi politycznymi ośrodkami Moskwa nawiązywała stosunki już w 1706 r., po abdykacji Augusta i jego wyjeździe do Saksonii.

W książce nie został określony problem transformacji czynnika religijnego w koncepcji polskiej polityki Rosji, a na ten temat w historiografii funkcjonują sprzeczne poglądy⁴.

Przy takim podejściu „odtworzenie rosyjskiej koncepcji polityki wobec Rzeczypospolitej” (s. 14) udaje się w sposób niezupełnie pełny i nieco jednostronny. Jednocześnie należy koniecznie podkreślić, że wybrane przez Autora zagadnienia stosunków rosyjsko-polskich należą do najważniejszych, a w książce zostały poddane dogłębnej analizie.

J. Burdowicz-Nowicki szczegółowo przebadał zbiór wszystkich opublikowanych źródeł – po rosyjsku, niemiecku, szwedzku i w innych językach – które w jakikolwiek sposób dotyczyły polityki zagranicznej Piotra I i Augusta II, a także polityki wschodniej Karola XII. Szczególnie należy podkreślić wnikliwość analizy takich rosyjskich wydawnictw seryjnych, jak *Письма и бумаги Петра Великого* oraz *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*, co wyjątkowo rzadko spotyka się u zagranicznych badaczy, którzy zajmują się różnymi zagadnieniami rosyjskiej historii.

Nie zawsze uzasadnione wydaje się zamieszczanie przez Autora w przypisach obszernych cytatów z opublikowanych źródeł. Cytowanie rzeczywiście trudno dostępnych dla historyków materiałów archiwalnych jest całkowicie uzasadnione i zrozumiałe. Ponadto, przywołanie najważniejszych fragmentów wydanych źródeł w przypadkach polemiki z innymi badaczami lub celem uzasadnienia znaczących i wcześniej niesformułowanych przez naukową historiografię wywodów i wniosków także jest powszednią praktyką dla poważnego historyka. Jednakże Autor zbyt często zamieszcza w przypisach cytaty z już wydanych źródeł⁵, które

⁴ Autor fundamentalnej i do dziś posiadającej jeszcze naukowe znaczenie monografii Fiodor I. Titow pisał, że działania rosyjskiej dyplomacji w obronie prawosławia w Rzeczypospolitej od 1696 r., stają się „bardziej twarde i zdecydowane”. (Ф. И. Титов, *Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII-XVIII вв. (1654-1795 г.)*, t. 1: *Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв. (1654-1795 г.) Первая половина тома (1654-1725 г.) Опыт церковно-исторического исследования*, Киев 1905, s. 250 nn.). W. D. Koroluk uważał inaczej: obrona prawosławia była „poważnym elementem” w rosyjskiej polityce w stosunku do szlacheckiej republiki co najmniej do 1700 r., a później ta kwestia ustąpiła na dalszy plan (idem, *Речь Посполитая и начало*, s. 271–272).

⁵ Ponadto, na przykład na s. 633 to samo sformułowanie z carskiego listu powtarza się dwukrotnie (w przypisach 99 i 102); na s. 667 cytat przywoływany jest w tekście i przypisie; sformułowanie z listu Piotra I, że za pieniądze przekazane Augustowi II kupił sobie on jedynie nieszczęścia, przytaczane jest w różnych formach trzykrotnie na s. 629 (w tekście i przypisie) i s. 636, itp.

służą jedynie weryfikacji bieżącej faktografii, co prowadzi do nieproporcjonalnego rozrostu i przeciążenia „przypisowej” części książki.

Przywołany przez Autora imponujący zakres opublikowanych źródeł uzupełnia nie mniejsza liczba wykorzystanych materiałów archiwalnych. Przede wszystkim są to akta z zespołu (fondu) nr 79 Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych (RGADA), poświęconego stosunkom Rosji i Polski, które stworzyły oryginalną archiwalną bazę badań. W książce zostały wykorzystane także akta archiwum drezdeńskiego, które, wedle słów J. Burdowicza-Nowickiego, są „skromnym uzupełnieniem” zgromadzonych rosyjskich materiałów.

Chociaż wykorzystanie lub niewykorzystanie konkretnych zbiorów archiwalnych nie może być obowiązującym kryterium oceny jakości pracy i całości przeprowadzonych badań, to jednakże nieco dziwi, że J. Burdowicz-Nowicki, będąc polskim historykiem, zupełnie nie przywołał dokumentów z archiwów polskich. Ponieważ w książce nie ma jakiegokolwiek wyjaśnienia powodów tego pominięcia, pozostaje tylko domyślać się, czy Autor jest przekonany, że archiwa polskie z założenia nie mogą wnieść jakichkolwiek istotnych materiałów dla zrealizowania postawionego zadania badawczego czy też jego poszukiwania po prostu nie przyniosły konkretnych rezultatów.

Nie roszcząc sobie w takiej sytuacji prawa do kategoriycznych ocen, trzeba zauważyć, że wprawdzie polskie archiwalne zbiory z uwagi na specyfikę układu politycznego i systemu funkcjonowania władzy państwowej w szlacheckiej Rzeczypospolitej nie mogą dać nam takiego bogactwa informacji związanych z polityką zagraniczną jak akta rosyjskie i niemieckie, jednak badanie ich mogłoby wzbogacić analizę wybranego przez Autora zagadnienia o pewne istotne uściślenia i detale (poniżej zostanie to bliżej zaprezentowane). Dla przykładu, J. Burdowicz-Nowicki kilkakrotnie zauważa aktywność podkanclerzego litewskiego Stanisława Antoniego Szczuki w zakresie stosunków rosyjsko-polskich (s. 264–265, 431, 437 i inne) oraz jego pośrednictwo między Sapiehami a republikantami (s. 315–316), lecz nie zdecydował się przy tym zajrzeć do korespondencji tego polityka, która znajduje się w zbiorach Archiwum Publicznego Potockich (AGAD).

Poza opublikowanymi i nieopublikowanymi źródłami Autor wykorzystał mnóstwo prac innych historyków, które zawierają solidną faktografię, a liczne z nich, z uwagi na barierę językową, są niedostatecznie wykorzystywane przez historyków stosunków międzynarodowych Europy Wschodniej.

Chronologiczne badania rozpoczynają się od stosunków rosyjsko-polskich w czasie bezkrólestwa po śmierci Jana III Sobieskiego i elekcji na tron polski elektora saskiego Augusta. Również tu ważne miejsce J. Burdowicz-Nowicki wyznaczył krytycznej analizie poglądów A. Sulimy Kamińskiego na temat pozycji Rosji w trakcie i po elekcji. Należy zgodzić się z Autorem, który odrzucił jego (Kamińskiego), umownie mówiąc, „psychologiczną” koncepcję polityki cara Piotra w stosunku do polsko-litewskiej republiki, jako niemającą dostatecznych podstaw w źródłach i bazującą na faktach, które można tłumaczyć na różne sposoby w żaden sposób niezwiązane z rozpatrywanym zagadnieniem.

Potwierdzając hipotezę, wcześniej sformułowaną przez W.D. Koroluka, J. Burdowicz-Nowicki w sposób całkowicie zasadny odwołania związek między pasywnością Rosji w trakcie elekcji 1697 r. a brakiem woli tego państwa do ponoszenia znaczących finansowych i dyplomatycznych wysiłków na realizację celu, który w istocie zabezpieczałby interesy Wiednia, a nie Moskwy. Za słuszną należy uznać także obserwację Autora, że uchylenie się dyplomacji rosyjskiej od aktywnych działań w Rzeczypospolitej podyktowane było dość skomplikowaną sytuacją, w jakiej znajdowała się polityka zagraniczna Rosji po epoce rządów Naryszkinów. Trzeba do tego dodać, że ostrożne stanowisko Prikazu Poselskiego było całkowicie uwarunkowane brakiem wystarczającego doświadczenia w udziale za pośrednictwem rezydentów w walce politycznej, w tym przypadku dotyczącej wyboru króla w Rzeczypospolitej.

Należy też odnotować ważne stwierdzenie J. Burdowicza-Nowickiego — które otrzymało bardzo konkretną i uargumentowaną podstawę — że August II niebawem po elekcji, dążąc do zagwarantowania sobie militarnej pomocy Piotra, w swych pismach do cara podkreślał, iż uzyskał tron polski dzięki jego interwencji. W ten sposób po raz pierwszy w rosyjsko-polskich stosunkach król Rzeczypospolitej, wedle słów Autora, „postępował wobec moskiewskich carów z podobną uniżonością, ustanawiając stosunki ze wschodnim sąsiadem na zasadzie nierówności stron i przyznając wyraźny prymat władcy moskiewskiemu” (s. 89, patrz także s. 104–105). Jest całkowicie oczywiste, że rosyjska dyplomacja nie zaniedbała posłużenia się tym w celu realizacji swoich interesów. Z tego punktu widzenia nie możemy traktować carskiej propagandy o decydującej roli Rosji w elekcji Augusta jako rezultatu niedoświadczenia rosyjskiej dyplomacji bądź woli kierowania się wyłącznie względami prestiżu. Ponadto podobnym deklaracjom strony rosyjskiej, za którymi stał określony polityczny rachunek, towarzyszyła i świadomość, że prośby Augusta podyktowane były koniunkturalnymi okolicznościami i w ogóle nie zamierza on wypełnić warunków stawianych mu przez stronę rosyjską. To wymuszało na Piotrowej dyplomacji poszukiwanie środków, którymi można by było przeciwdziałać takiej polityce Augusta, silniej zespoliwszy go z Rosją.

Te przypuszczenia Autor konsekwentnie uwzględnił przy rekonstrukcji wzajemnych stosunków Piotra i Augusta w okresie od negocjacji sojuszników ze Świętej Ligi z Cesarstwem Osmańskim do początku wojny północnej. Same stosunki wzajemne J. Burdowicz-Nowicki zaprezentował na tle międzynarodowej sytuacji w Europie Środkowo-Wschodniej i Środkowej oraz polityki zagranicznej rosyjskiego cara i króla polskiego w szczególności⁶.

Można zgodzić się z wywodami badacza, że Piotr aktywnie próbował wykorzystać sojusznicze stosunki z Augustem w swoich zamiarach uzyskania początkowo przedłużenia wojny z Turcją, a następnie korzystnego z nią pokoju,

⁶ Tutaj należy zauważyć, że Buda była zdobyta przez Austriaków w 1686 r., a nie w 1687 r., jak utrzymuje Autor na s. 119.

jednocześnie nie okazawszy jakiegokolwiek wsparcia dla planów aktywnych działań króla polskiego w Mołdawii i na Wołoszczyźnie.

Politykę Augusta w stosunku do rokowań karłowickich Autor postrzega jako „niejasną”, uważając, że wymaga ona osobnego monograficznego opracowania (s. 131). Możliwe, iż pewne interesujące szczegóły do dyplomacji Augusta w tym czasie przyniosą przyszłym badaczom niewykorzystane przez J. Burdowicza-Nowickiego relacje z Wiednia dyplomaty Rzeczypospolitej, biskupa nominata kijowskiego Jana Gomolińskiego⁷, którego niepowodzenia są relacjonowane przez Autora na podstawie doniesień rosyjskiego ambasadora Prokofija Bogdanowicza Woznicyna (Prokofij Bogdanovič Voznicyn) i ich interpretacji w literaturze (s. 128, przyp. 49).

Zatem opisane współdziałanie Piotra i Augusta w kwestii tureckiej w przededniu kongresu karłowickiego (s. 123–124) można uzupełnić szeregiem godnych uwagi szczegółów. W końcu sierpnia 1698 r. Gomoliński zgodnie z otrzymanymi instrukcjami, potwierdzonymi listem zaufanego stronnika króla, wojewody malborskiego Jana Jerzego Przebendowskiego, usiłował donieść „tutejszemu dworowi, że nam i Moskwie stabilito pacis fundamento possidete ut possidetis uczynili praeiudicium [— —], że nam traktat tym swoim fundamentem zatrudnieli, bo ciężej nam będzie targować z Turczyńcem o prowincje od nich zawojowane, kiedy już będą mieli ten bicz possidete ut possidetis”⁸. To dowodzi, że August i Piotr umówili się wzajemnie popierać terytorialne pretensje w stosunku do Imperium Osmańskiego i biskup nominat kijowski w imieniu dwóch państw oświadczał dworowi wiedeńskiemu o niedopuszczalności zasady „ut possidetis” jako podstawy rokowań z Portą. Ponadto dyplomata polski był przekonany, że car dał podobne wytyczne rosyjskiemu ambasadorowi P. B. Woznicynowi⁹. Stanowisko takie, jak pokazuje J. Burdowicz-Nowicki, zaczęło kształtować się w kwietniu 1698 r. (s. 121), a biorąc pod uwagę całość problematyki można sądzić, że zostało ostatecznie potwierdzone na spotkaniu dwóch monarchów w Rawie Ruskiej w pierwszej połowie sierpnia tego roku, jak już przypuszczał (bez jakichkolwiek dowodów źródłowych) Koroluk¹⁰.

⁷ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział V (dalej AR V), rkp. 4440, 4441, 4442. Relacje J. Gomolińskiego poświęcone rokowaniom z Turcją, problemowi Elbląga i innym kwestiom polskiej dyplomacji Augusta, w tym przysłaniu (za pośrednictwem hrabiego von Wackerbartha) adresowanej do dworu wiedeńskiego deklaracji, że Wettyn „nigdy nie chciał, ani chce czynić quidquam nocivi contra Jura et Privilegia Regni” (J. Gomoliński do Karola Stanisława Radziwiłła, 14 VI 1699, Wiedeń, AGAD, AR V, rkp. 4442, s. 79).

⁸ J. Gomoliński do J. J. Przebendowskiego, 31 VIII 1698, Wiedeń, AGAD, AR V, rkp. 4440, s. 1–2; list o analogicznej treści do kanclerza lit. Karola Stanisława Radziwiłła (data i miejsce te same), ibidem, rkp. 4442, s. 8–10.

⁹ „Wiadomość pokazanej ludzkości od Króla JMci Carowi JMci posła tu jego wielce ukontentowała i uleczyła niektóre jego ku nam niesmaki. Ma sobie od swego Pana iniunctum, aby jako najzwawiej przy naszych się oponował interesach, jakoż dotąd przysługę swoją świadczy”. J. Gomoliński do J. J. Przebendowskiego, 31 VIII 1698, Wiedeń, AGAD, AR V, rkp. 4440, s. 6.

¹⁰ В. Д. Королук, *Речь Посполитая и подготовка*, s. 211.

Rozpatrując genezę antyszwedzkich planów Piotra i Augusta, Autor postawił szereg ważnych postulatów wobec historiografii, dotyczących zaborczych planów Wettyna w przededniu wojny północnej i zamierzeń króla polskiego w sprawie rozpoczęcia przygotowań do zamachu stanu, którego celem było wprowadzenie w Polsce absolutyzmu (s. 184). Przy tym Piotr, nie zważając na szczerze obietnice wspierania Augusta w walce przeciwko „buntującym się poddanym”, całkowicie zdawał sobie sprawę ze sprzeczności między wzmocnieniem władzy królewskiej w Polsce a interesami rosyjskimi. Nie mniej wartościowe dla naszej wiedzy o przeszłości są konstatacje Autora (dokonane w oparciu o dokładną analizę źródeł) dotyczące zamiarów Augusta umocnienia się Inflantach kosztem interesów Rzeczypospolitej, które to zamiary uwidoczniły się w porozumieniu króla z Johannem Reinholdem von Patkulem, Inflantczykiem w służbie cara Piotra.

Omawiając początek wojny północnej, który znamionowały klęski członków Ligi Północnej na wszystkich frontach, Autor ukazuje, „że odstąpienie wojsk saskich spod Rygi nie oznaczało jeszcze jednoznacznego wyboru politycznego kursu, obliczonego na wycofanie się z wojny” (s. 211). Zasluguje na podkreślenie wywód Burdowicza-Nowickiego o zmienności i wahaniach w polityce Augusta w 1700 r., uwarunkowanych poważnymi zwrotami w całym systemie stosunków międzynarodowych w Europie, u podstaw których leżał rozpoczynający się konflikt o sukcesję hiszpańską (s. 208), co ustrzega historyka przed jednoznacznymi i kategorycznymi ocenami działań sasko-polskiej dyplomacji.

Rozpatrzenie polityki Piotra w stosunku do Rzeczypospolitej w pierwszych latach wojny północnej Autor poprzedza gruntowną analizą międzynarodowego położenia Rosji i perspektywy rozwoju jej stosunków z wielkimi mocarstwami. Także w tym miejscu poczyniono niemało ważnych obserwacji, które mają znaczenie nie tylko z punktu widzenia badań nad stosunkami rosyjsko-polskimi, lecz są także cenne dla całości historii polityki zagranicznej Rosji. Zgodnie z wywodami Autora w swoich stosunkach z Austrią i Francją w kontekście wojny o sukcesję hiszpańską Piotrowi „nie chodziło [— —] o opowiedzenie się po jednej ze stron konfliktu na zachodzie Europy, lecz o wykorzystanie wszelkich nadarzających się okazji i uzyskanie maksymalnych korzyści przy zachowaniu neutralności” (s. 227). Świadome prowadzenie przez Rosję polityki „nęcenia obu stron” świadczyło, wedle Autora, nie o braku głębszej motywacji zacieśnienia stosunków, ale o przemyślanej politycznej kalkulacji. Taka polityka „balansowania” była w znacznym stopniu uwarunkowana polityką Szwecji, która także zajęła pozycję neutralną w stosunku do wojny o sukcesję hiszpańską. Tym samym w przypadku przystąpienia Karola XII do wojny po którejkolwiek ze stron, car zawsze miał możliwość złożenia korzystniejszych propozycji ewentualnym sojusznikom króla szwedzkiego lub zaproponowania pomocy ich przeciwnikom w zamian za wsparcie rosyjskich aneksji nad Bałtykiem (s. 228–229).

Zawarcie traktatu w Priebrażenskoje w 1699 r., a następnie uformowanie się Ligi Północnej Rosji, Saksonii i Danii sprawiło, że dla sojuszników stała się aktualna kwestia wciągnięcia do wojny ze Szwecją także Rzeczypospolitej. Genezie tych zamysłów i ich realizacji przez Augusta i Piotra została poświęcona

znaczna część recenzowanej monografii. Przy tym Autor zwraca uwagę na próby rosyjskiej dyplomacji doprowadzenia do włączenia się Prus do wojny przeciwko Szwecji w zamian za zaakceptowanie przez Rosję aneksji fragmentu Polski przez Hohenzollerna, z którymi to planami nieustannie występował król pruski (s. 235–236). Rosja proponowała Prusom zawarcie traktatu, którego jeden z paragrafów zawierałby deklarację o braku u obu stron woli popierania jakichkolwiek zmian ustroju politycznego Rzeczypospolitej. Punkt ten rzeczywiście pojawił się, jednak dopiero w układzie rosyjsko-pruskim z roku 1726 i odtąd powtarzał się we wszystkich rosyjsko-pruskich porozumieniach (s. 362–363). Jednakże Autor nie powinien dwukrotnie powtarzać tego samego, zajmującego cały ustęp, wywodu o polityce Rosji wobec Prus (tamże)¹¹.

Stosunki Piotra i Augusta po klęsce wojsk rosyjskich pod Narwą, a saskich nad Dźwiną J. Burdowicz-Nowicki rekonstruuje wychodząc z prawidłowego poglądu natury ogólnej, że w wielu przypadkach różnorakie akcje dyplomatyczne posiadają zupełnie inny cel, niż to wynika z deklaracji podejmujących je stron. Właśnie pod takim kątem Autor rozpatruje wysiłki zmierzające do osiągnięcia separatystycznego pokoju ze Szwecją, które zostały podjęte zarówno ze strony Piotra, jak i Augusta. Słusznie podaje w wątpliwość próby jednoznacznego traktowania takich rokowań, pokazując, że niezależnie od złożoności sytuacji, i Piotr, i August byli obiektywnie zainteresowani w zachowaniu sojuszniczych stosunków.

J. Burdowicz-Nowicki szczegółowo rozpatruje genezę przyjętej przez Piotra koncepcji „biernej polskiej dywersji” w stosunkach z Augustem i zawarcie traktatu narewskiego z Rzeczpospolitą w 1704 r., ukazując, jak istotne dla sukcesów Rosji w Inflantach i Estonii było odciążenie wojsk szwedzkich od walki z królem polskim w samej Polsce. Należy zgodzić się z ocenami Autora dotyczącymi znaczenia traktatu narewskiego w polityce Rosji wobec Rzeczypospolitej. Ukazują one rolę porozumienia jako instrumentalną dla cara, który od samego początku nie zamierzał wypełniać poszczególnych punktów traktatu, przy czym odbywało się to za zgodą króla polskiego.

Istotne miejsce J. Burdowicz-Nowicki wyznacza rokowaniom z Rosją tzw. litewskich republikantów, dostrzegając nawet „lituanizację” kwestii sojuszu Rosji z Rzeczpospolitą w 1702 r. (s. 381). Samych republikantów w ślad za Józefem Feldmanem uznaje za pierwszą „rosyjską” partię w Polsce, słusznie uważając, że relacje z nimi były nowym i ważnym etapem polityki Rosji w stosunku do Rzeczypospolitej (s. 390).

J. Burdowicz-Nowicki szczegółowo rozpatruje trzy układy Rosji i litewskich polityków, występując przeciwko przedstawianiu stosunków republikantów z Rosją w kategoriach tzw. „separatyzmu litewskiego” (s. 313, 320, 441). Z tym poglądem można się ogólnie zgodzić. W tym miejscu, nie mając możliwości polemiki

¹¹ Ponadto na s. 726 dwukrotnie (w tekście i przypisie nr 42) powtarza się sformułowanie Autora, że Wettyn w pełni zdawał sobie sprawę, iż istotą traktatu w Altranstädt była rezygnacja z korony polskiej. Jednakże, ujmując rzecz całościowo, podobne powtórzenia są rzadkością, a książka napisana jest profesjonalnym, naukowym językiem, łączącym się z dobrym stylem literackim.

w ramach artykułu z zaprezentowaniem i oceną przez Autora poszczególnych faktów rosyjsko-litewskich kontaktów lat 1702–1703, chciałbym tylko zauważyć, że J. Burdowicz-Nowicki nie zawsze w sposób uzasadniony podważa polityczną samodzielność („litewski partykularyzm”) republikantów w ich stosunkach z Rosją.

Temu celowi służy podkreślanie ważnej roli Augusta w przygotowaniu i zawarciu układów republikantów z carem. Poza tym mówią o tym w gruncie rzeczy pośrednie świadectwa, ale w naszym przekonaniu jest tu bardzo mało konkretnych danych, które potwierdzałyby konsekwentny udział polskiego monarchy w wypracowaniu politycznej linii republikantów wobec Rosji. Zaakceptowanie przez Augusta ich działań wygląda raczej na formalne, uwarunkowane tym, że republikanci ustosunkowywali się pozytywnie do polityki samego króla wobec Rosji, lub nie negowali jej.

Autor nie zwraca szczególnej uwagi na fakt, że brak w „programie” republikantów jednoznacznego celu rozerwania Unii Lubelskiej z koroną nie przeszkadzał im działać, zgodnie ze słowami Przemysława P. Romaniuka, „bez krępowania się jej ograniczeniami”¹². A zwracając uwagę na jedenasty artykuł Unii Lubelskiej, gdzie jest mowa o niedopuszczalności zawierania jakichkolwiek porozumień „z postronnymi narody” bez obopólnej zgody Korony i Litwy (a nie monarchy), zasadne wydaje się postawienie pytania, w jakim stopniu udział czy brak udziału Augusta w przygotowaniu i zawarciu „układów” republikantów z Rosją może w ogóle być kryterium oceny ich stosunków z rządami innych państw („separatyzm” czy akt polityki zagranicznej zgodny z prawem i praktyką szlacheckiej Rzeczypospolitej?)

Rozpatrując stosunki Augusta i Piotra po zawarciu rosyjsko-saskiego układu w 1703 r. i następującego po nim traktatu narewskiego w 1704 r., Autor ukazuje, że ich rozwój charakteryzował się dwoma podstawowymi tendencjami: dążeniem króla polskiego, aby uzyskać gwarantowane mu przez traktaty subsydia pieniężne, i próbami Piotra, by nie dopuścić do detronizacji Augusta i dojścia do władzy w Rzeczypospolitej szwedzkiego nominata. Ta druga okoliczność spowodowała aktywizację wysiłków dyplomacji rosyjskiej, aby sformować i wesprzeć w Polsce prorosyjską partię, która opierałaby się na wojskach carskich, jakie jesienią 1704 r. po raz pierwszy w historii przekroczyły polską granicę, na mocy traktatu, jako sojusznicza wobec króla siła. Zaostrzenie się walki między Augustem i wspierającym go rosyjskim carem z jednej strony a opierającymi się na szwedzkiej pomocy przeciwnikami króla doprowadziło, jak wiadomo, do wykształcenia się dwóch wrogich wobec siebie konfederacji — warszawskiej i sandomierskiej, a także „elekcji” proszwedzkiego króla — Stanisława Leszczyńskiego.

Jak już zauważono, J. Burdowicz-Nowicki szczegółowo rozpatruje związane jedynie pośrednio z podstawowym zadaniem pracy meandry polityki Augusta II,

¹² P. Romaniuk, *Pojęcie „Rzeczypospolita Litewska” w ruchu republikanckim na przełomie XVII i XVIII wieku*, „Barok. Historia — Literatura — Sztuka” 13, 2006, 1 (25), s. 39.

lecz świadomie rezygnuje przy tym z podobnego rozpatrzenia tematów związanych z czasowym przejściem pod władzę rosyjską Ukrainy Prawobrzeżnej, które mają bezpośredni (choć być może nie najważniejszy) związek z głównym celem badań — zgłębieniem polityki Rosji w stosunku do Rzeczypospolitej.

Uważając, że ta kwestia „stanowi odrębny, obszerny problem w stosunkach polsko-rosyjskich” (s. 347–348), Autor incydentalnie (kilka krótkich wzmianek) mówi o zajęciu Ukrainy Prawobrzeżnej przez kozaków Mazepy (s. 553 i in.) oraz wynikłych z tego powodu problemów w stosunkach polsko-rosyjskich (s. 568–570). Kilka ustępów poświęcił więc problemowi Prawobrzeża, opisując rokowania Tomasza Działyńskiego w Narwie (s. 465, 467), i nieco ponad stronę — sumując przekazy o aneksjonistycznych planach Rosji (s. 347–348) na podstawie przede wszystkim prac Józefa Feldmana i Jana Perdeni. Tego ostatniego, absolwenta Uniwersytetu Jagiellońskiego, J. Burdowicz-Nowicki nazywa z niezrozumiałych powodów historykiem ukraińskim (s. 347, przypis 333; w pewnym stopniu to charakteryzuje zainteresowanie Autora kwestią ukraińską w stosunkach polsko-rosyjskich)¹³. Poświęcona ruchowi kozackiemu na Prawobrzeżu praca ukraińskiego radzieckiego historyka Hryhorija J. Serhijienki (Grigorij Â. Sergiêno), opierającego się w swoich badaniach na „małorosyjskich” zespołach RGADA (nr 124 i 229), pozostała przez Autora niewykorzystana¹⁴.

Analogicznie w recenzowanym opracowaniu nie zostały zweryfikowane funkcjonujące w literaturze wyobrażenia o roli i miejscu kwestii Prawobrzeżnej Ukrainy w planach polityki zagranicznej Piotra, formowaniu i realizacji odpowiedniego kursu, o związanej z tą kwestią taktyce we wzajemnych stosunkach ze stroną polską i planach strategicznych na przyszłość (tutaj także konieczne jest zwrócenie uwagi na korespondencję ministrów rosyjskich i samego cara z hetmanem Mazepą zarówno opublikowaną, jak i przechowywaną w archiwach).

Przechodząc do okresu po wyparciu wojsk saskich z Rzeczypospolitej, Autor koncentruje się przede wszystkim na wojskowych aspektach rosyjskiej polityki w stosunku do Polski. Równocześnie nie mniej ważna dla rosyjsko-polskich stosunków kwestia, czyli rozpoczęty po wyjeździe Augusta do Saksonii (XI 1704) proces silniejszego powiązania „partii dworskiej” z Rosją, jest rozpatrywana przez J. Burdowicza-Nowickiego skrótowo (choć dodaje do stanu wiedzy na ten temat szereg ważnych szczegółów). Autor uważa, że kwestia ta wymaga osobnego opracowania (s. 558 nn.). Dochodzi do wniosku, że ewakuacja wojsk saskich z Polski i wyjazd samego króla doprowadziły do istotnego osłabienia pozycji rosyjskich w Rzeczypospolitej, stwarzając jednocześnie zagrożenie ofensywą Szwedów na wschód. Jednakże wojskowe (wprowadzenie wojsk do Rzeczypospolitej) i dyplomatyczne (zbliżenie z partią dworską i skło-

¹³ Dane biograficzne o J. Perdeni, patrz rec. Walerija Stepankowa: B. C. Степанков, rec.: J. Perdenia, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*, Kraków 2000, „Український історичний журнал” 2002, nr 6, s. 133.

¹⁴ Г. Я. Сергієнко, *Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст.*, Київ 1963.

nienie Augusta do przyjazdu do Grodna) środki podjęte przez stronę rosyjską pozwoliły uniknąć najgorszego scenariusza.

Rozpatrując wydarzenia 1705 r., Autor także poświęca dużo uwagi kontaktom rosyjsko-pruskim i rosyjsko-austriackim, które w zasadzie nie są naświetlone przez rosyjską historiografię. Właśnie wtedy, w trakcie starań Piotra o uzyskanie udziału Prus w charakterze mediatora w pokojowych rokowaniach ze Szwecją, car po raz pierwszy przedstawił propozycję neutralności Rzeczypospolitej w rosyjsko-szwedzkich zmaganiach.

Rekonstruując rokowania Augusta i Piotra w Grodnie, Autor pokazuje umocnienie pozycji Wettyna w efekcie odbytej tamże walnej rady konfederacji sandomierskiej, która ratyfikowała traktat narewski. Przy tym dokonuje szeregu cennych konstatacji o charakterze działalności rady grodzieńskiej, które do tej pory pozostawały poza uwagą badaczy.

Pogrom wojsk saskich pod Wschową w połączeniu z zablokowaniem głównej armii rosyjskiej w Grodnie, a następnie jej odwrotem, oznaczały najpoważniejszy, wedle Autora, kryzys w relacjach Piotra i Augusta, a także w stosunku strony rosyjskiej do polskich sojuszników. J. Burdowicz-Nowicki w podobny sposób rozpatruje te przełomowe, wedle jego słusznej opinii, w historii rosyjsko-polskich stosunków wydarzenia. Wobec zagrożenia przerwania „biernej polskiej dywersji” i ofensywy Szwedów na Rosję, w Moskwie prawie całkowicie przestano liczyć się z Augustem jako z sojusznikiem zarówno w wymiarze politycznym, jak i wojskowym. Rosjanie rozpatrywali możliwość rezygnacji ze współpracy z królem polskim i odpowiedniego wypracowania nowej polityki związanej z osadzeniem na tronie polskim swojego kandydata.

W tych zamysłach ważną rolę dla Piotra zaczęły grać szczegółowo w monografii rozpatrywane rokowania z Prusami, w trakcie których negocjowano plany osadzenia na tronie polskim Aleksandra Sobieskiego, a także pruska mediacja w próbach separatystycznego porozumienia ze Szwecją. Z tymi rokowaniami wiązały się także konsultacje z Anglią i Danią, przy czym Autor szczegółowo opisuje przygotowanie dla Andrieja Artamonowicza Matwiejewa (Andrej Artamonovič Matveev) instrukcji związanej z rokowaniami z Brytyjczykami, Holendrami i Prusakami, dochodząc do wniosku, że niedopuszczenie do szwedzkiej dominacji w Polsce występowało w warunkach pokoju prawie na równi z żądaniem zachowania przez cara efektów nadbałtyckich podbojów (s. 668).

Mówiąc o gotowości Rosji wspierania wyboru na tron polski A. Sobieskiego, a nawet uznania na określonych warunkach Stanisława Leszczyńskiego, J. Burdowicz-Nowicki jednocześnie zauważa także starania rosyjskiej dyplomacji, aby wesprzeć chwiejący się tron Augusta, charakteryzując tym sposobem politykę cara w kwestii polskiej jako dwutorową (s. 669). W efekcie dochodzi do wniosku — abdykacja Augusta w wyniku pokoju w Altranstädt w ogóle nie była dla Rosji zaskoczeniem.

Szwedzki marsz do Saksonii w 1706 r. ponownie spowodował aktywizację dyplomatycznych wysiłków Rosji w Europie Zachodniej. I one stały się obiektem bacznej uwagi J. Burdowicza-Nowickiego, który pokazuje, że rosyjska dyplomacja

starła się przedstawić tę akcję dworom państw Wielkiego Aliansu jako jawną pomoc Szwedów dla Francji, a sama Rosja zaczęła szukać możliwości przyłączenia się do antyfrancuskiej koalicji.

Politykę samego Augusta w okresie pokoju w Altranstädt uznaje Autor za dwulicową. Abdykując z tronu polskiego i zawierając w celach taktycznych pokój ze Szwecją z zamiarem zerwania go przy pierwszej okazji, król jednocześnie zapewniał stronę rosyjską o swojej wierności sojuszowi i gotowości kontynuowania działań wojennych przeciwko Szwedom. I nawet po opublikowaniu przez Karola XII traktatu August utrzymywał utajnione (tym razem przed szwedzkim królem) stosunki z Piotrem, starając się usprawiedliwić z najbardziej niedogodnych dłań, z punktu widzenia Rosji, punktów traktatu.

W „Zakończeniu” prześledzono kontakty rosyjskiej dyplomacji z Augustem w momencie jego abdykacji i w pierwszym okresie po niej. J. Burdowicz-Nowicki pokazuje, że wyjazd króla do Saksonii nie oznaczał definitywnego zerwania z Piotrem. Król zapewniał posła rosyjskiego, iż zdecydował się na zawarcie pokoju z Karolem XII, znajdując się w sytuacji bez wyjścia wobec groźby całkowitego zniszczenia Saksonii, a także obiecał zerwać pokój i powrócić do Polski, gdy tylko Szwedzi opuszczą jego dziedziczne państwo. Sam August proponował Piotrowi, aby utrzymać te obietnice w tajemnicy, a publicznie ogłaszać, że król polski złamał sojusznicze zobowiązania poprzez separatystyczny pokój z przeciwnikiem. Te deklaracje, wedle Autora, stały się podstawą dalszych stosunków dwóch monarchów.

Analizując wspólne działania posła rosyjskiego w Polsce Wasilija Łukicza Dołgorukiego (Vasilij Lukič Dołgorukij) i polskich stronników Augusta po jego abdykacji, które znamionowały transformację partii dworskiej w partię rosyjską (s. 714–718), Autor przedstawia hipotezę, wedle której liderzy tej partii — Konstanty Felicjan Szaniawski i Jan Szembek — działali w zgodzie z zaleceniami otrzymanymi bezpośrednio od Augusta przed jego wyjazdem z Warszawy, celem zaś Augusta była konsolidacja jego partii i rozpowszechnienie tezy, jakoby abdykacja dokonała się bez wiedzy i zgody Rzeczypospolitej. J. Burdowicz-Nowicki zauważa, że w istocie Wettyn działał w interesie Piotra, przekazując swoich stronników pod opiekę cara. Jedynym punktem sprzecznym w zamiarach Piotra I i Augusta była kwestia korony królewskiej. August pragnął zachować możliwość powrotu na tron, a Piotr nie był przeciwny zamysłowi przeprowadzenia nowej elekcji. Wszelako pomimo to „w najgłębszej tajemnicy” (s. 724) Piotr (wyluczając niewielką przerwę od maja do sierpnia 1707 r.) podtrzymywał stosunki z Augustem, rozważając warunki jego powrotu do Rzeczypospolitej.

Autor dokonuje ważnego podsumowującego spostrzeżenia, że po abdykacji z tronu polskiego August zachowywał się wobec cara „jak niewierny lennik, starający się odzyskać łaskę seniora”, widząc w Piotrze czynnik rozstrzygający o losach polskiej korony, wobec którego elektor saski występował w roli petenta (s. 731).

Reasumując, należy zauważyć, że zaprezentowana nam praca jest jedną z najbardziej fundamentalnych nie tylko w dziedzinie stosunków rosyjsko-polskich, lecz także w obszarze całości polityki zagranicznej Rosji epoki Piotra I.

Opracowanie Jacka Burdowicza-Nowickiego wydaje się najbardziej wyczerpującym z dotychczasowych. Po pierwsze, ukazuje, że rosyjska dyplomacja w epoce Piotra Wielkiego właśnie w sprawach polskich potrafiła wystarczająco szybko osiągnąć poziom innych europejskich mocarstw, sformować określoną koncepcję polityki polskiej i przedsięwziąć w jej ramach aktywne i konsekwentne działania; po drugie, odsłania pełnię i złożoność sojuszniczych stosunków Augusta i Piotra; po trzecie, wyczerpująco dowodzi, że król polski i elektor saski niezmiennie składali interes szlacheckiej republiki w ofierze swoim dynastycznym i monarchistycznym planom. Autorowi udało się rozwikłać liczne poważne zagadnienia, dokonać korekty błędnych opinii funkcjonujących w historiografii przez wiele dziesięcioleci, a przy tym uniknąć pokusy jednoznacznie przesądzających ocen. Źródłowa i historiograficzna baza opracowania wybranej przezeń problematyki jest w takim stopniu reprezentatywna, a analiza naukowa na tyle wyczerpująca, że wątpliwe pozostaje, aby historycy w najbliższej perspektywie byli w stanie uzupełnić te badania o coś istotnego.

Tłum. z jęz. rosyjskiego Tomasz Szwaciński

Tsar Peter I and King Augustus II.
A New Dissertation on Polish-Russian Relations
at the End of Seventeenth Century — Early Eighteenth Century

The book by Dr Jacek Burdowicz-Nowicki (*Piotr I, August II i Rzeczpospolita. 1697–1706*, Kraków 2010) is one of the most thorough monographs on Polish-Russian relations, distinguished for a professional analysis of numerous sources published for the first time or introduced by the author into scientific circulation; another distinctive feature is excellent familiarity with pertinent literature.

The study encompasses almost a decade of mutual relations (1697–1706) — an extremely important period when the balance of forces in Eastern Europe underwent strategic transformations. The author examined Polish-Russian relations chiefly in the dimensions of those between Tsar Peter I and King Augustus II. In doing so, he managed to reconstruct, and cast a light on, many motifs earlier either known very slightly or not at all. J. Burdowicz-Nowicki presented the origin and formation of the tsar's policy *vis-à-vis* the Polish monarch. He also demonstrated that Augustus II invariably sacrificed the interests of the Polish-Lithuanian state for the sake of his political and dynastic plans and calculations. Since the author concentrated his attention predominantly on the policy of Peter I in relation to Augustus II the book only outlined another prominent element of Russian policy — the question of right-bank Ukraine; the attitude of the tsarist court towards magnate groups has also been discussed inadequately.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska